Jaaroverzicht archeologie 2016

ITAMAR DE ROOZE, FRANCIEN SNIEDER, MATTIJS WIJKER

8

Kennis over de geschiedenis van de plek waar men woont, vergroot de binding met die woonomgeving. De Amersfoortse stadsarcheologen vinden het daarom belangrijk de opgedane kennis over het verleden te delen met een breed publiek. Publicaties, lezingen, Open Dagen en erfgoededucatie op scholen zijn daartoe beproefde manieren.

Het meisje met het oorijzer.

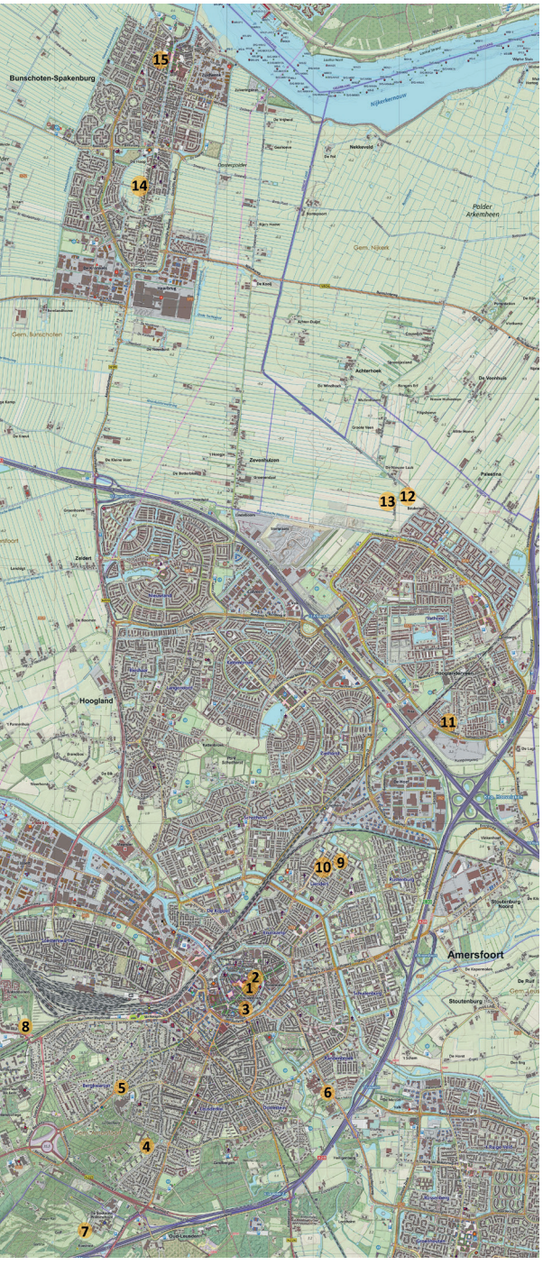

Opgravingslocaties in 2016.
1 Stovestraat, 2 Langestraat, 3 Zuidsingel, 4 Kapelweg, 5 Vondellaan, 6 Heiligenbergerweg, 7 Loes van Overeemlaan, 8 Barchman Wuytierslaan, 9 Pelikaanstraat, 10 Wiekslag, 11 Eikelkamp, 12 Hogesteeg, 13 Hogesteeg, 14 Botermarkt, 15 Visrokersplein.

Publieksactiviteiten

In het Centrum voor Archeologie, Langegracht 11, kan het publiek elke woensdagmiddag komen kijken naar de vondsten uit Amersfoort. Elke maand wordt een bijzondere vondst extra belicht, zoals in december de grote en heel zware champagnefles die kort daarvoor bij het archeologisch onderzoek tussen Valkestraat en Stovestraat was gevonden.

De Open Dag op deze opgraving, die ter gelegenheid van Open Monumentendag plaatsvond, was met ongeveer 500 geïnteresseerden zeer druk bezocht. Andere publiekstrekkers waar de stadsarcheologen aan mee werkten, waren de Maand van de Geschiedenis en de Nationale Archeologiedagen, beide jaarlijks in oktober.

In de zomer van 2016 brachten de stadsarcheologen in samenwerking met de Stichting Archeologie Amersfoort een folder uit met een wandeling langs plekken waar archeologisch onderzoek is gedaan en waar dat ook zichtbaar is (gemaakt) in het huidige stadsbeeld.

De stadsarcheologen organiseerden een grote tentoonstelling in samenwerking met bureau TGV *Teksten & presentatie* en Museum Flehite: Cold Cases. In de ruim 30 jaar dat het Centrum voor Archeologie bestaat, zijn in Amersfoort verschillende begraafplaatsen, bijvoorbeeld het Lieve Vrouwekerkhof, opgegraven. Met nieuwe onderzoekstechnieken ontwarren de archeologen Cold Cases uit het verleden; Onderzoek naar ziektes, voeding, familieverbanden en migratie leveren tot de verbeelding sprekende verhalen op.

De tentoonstelling van 18 juni tot 25 september, is goed bezocht; in het bijzonder veel gezinnen met kinderen kwamen naar museum Flehite. De stadsarcheologen verzorgden er rondleidingen en lezingen. Het onderzoek naar een skelet dat is gevonden bij de opgraving van de begraafplaats bij de Rochuskapel - wellicht een bewoonster van Armen de Poth - heeft geleid tot reconstructie: het meisje met het oorijzer (zie afb. p. 164-165).

Naast de bovengenoemde publieksactiviteiten is in 2016 ook 'gewoon' gegraven door de archeologen van het Centrum voor Archeologie. Daaronder waren veel vooronderzoeken, waarbij door middel van boringen en/of proefsleuven eerst wordt onderzocht of er voldoende aanleiding is voor een definitief onderzoek. Op de kaart (p. 166) is aangegeven waar in Amersfoort, Bunschoten, Soest en Leusden in 2016 archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden.

Twee opgravingen daarvan leidden tot een definitief onderzoek en leverden veel interessante gegevens op die hieronder worden beschreven.

Dwarsdoorsnede door de greppel (1), de stuwwal (3) en de omhooggestuwde leemlaag in de stuwwal (2).

IJzerproductie in Leusden

Op het terrein van Golfclub De Hoge Kleij (p. 166 / 7) te Leusden zijn de resten van primitieve ijzerproductie gevonden. Dergelijke resten waren tot nu niet bekend in Leusden en omgeving. De vondst is zeldzaam, want er zijn maar drie regio's in Nederland bekend waar op grote schaal ijzerproductie heeft plaatsgevonden. In het Overijsselse Vechtgebied dateren de sporen van ijzerproductie

Klapperstenen.

hoofdzakelijk uit de Romeinse Tijd. Op de Veluwe werd tussen de 7e en 10e eeuw op grote schaal ijzer geproduceerd en in het Montferland dateert grootschalige productie uit de 9e tot de 11e eeuw.

Bij het onderzoek op De Hoge Kleij vonden de archeologen een ca. 2 m brede greppel, 1,5 à 2 m diep en V-vormig in doorsnede. De greppel volgt een laag die specifiek in de bodem van de Utrechtse Heuvelrug voorkomt. Deze bestaat uit leem waarin zich ijzeroer heeft gevormd. Vervolgens heeft in de voorlaatste IJstijd (ca. 200.000-125.000 jaar geleden) het landijs, dat Nederland deels bedekte, grote delen land omhooggestuwd. Zo is onder andere de Utrechtse Heuvelrug ontstaan en is de laag met leem en ijzeroer in deze gebieden op sommige plekken dicht aan het oppervlak komen te liggen.

In de leemlaag bevindt zich ijzeroer in de vorm van zogenaamde *klapperstenen*. Dit zijn ronde of eivormige ijzerconcentraties. De doorsnede kan sterk variëren; er zijn klapperstenen van 1 cm, maar ook van 15 cm bekend. De stenen hebben een mantel en een kern. De kern bestaat uit klei, leem of zandsteen met een laag ijzergehalte. De mantel heeft een hoog ijzergehalte. De kern is vaak losgeraakt van de mantel, waardoor de steen een klapperend geluid maakt als deze geschud wordt.

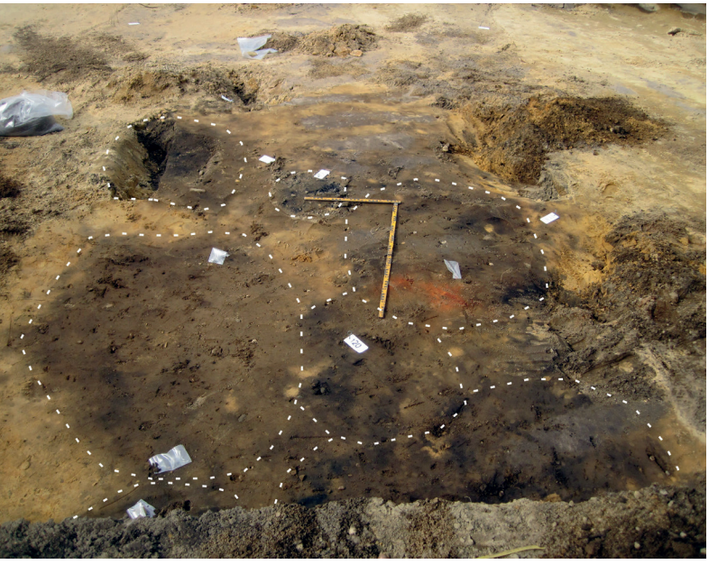

De sporen van de veldovens zijn lastig van elkaar te onderscheiden en daarom met stippellijnen aangegeven.

De opgraving gezien vanaf de Valkestraat. Jos Stöver Erfgoedfoto.nl.

De aangetroffen greppel is doelbewust gegraven op zoek naar klapperstenen. Even verderop op het terrein zijn sporen gevonden waaruit blijkt waarom men zo veel moeite heeft gedaan om de klapperstenen te delven. Er bevonden zich hier namelijk ronde en ovale vlekken, bestaand uit verbrande leem, ijzererts en houtskool. Helaas bleken deze sporen slechts enkele centimeters diep te zijn. Er was dus maar weinig van bewaard gebleven. Toch hebben de archeologen het sterke vermoeden dat het hier gaat om de resten van veldovens, waarin ijzer uit oer, in dit geval klapperstenen, is gewonnen. Archeologen moeten het vaak doen met wat schamele resten van de onderkant van de verschijnselen. Het bovengrondse deel van oven is meestal afgebroken, dus bijna nooit bewaard gebleven.

De combinatie van de ronde en ovale, verbrande plekken en de greppel, leidt tot de voorzichtige conclusie dat het hier gaat om ijzerproductie. Het type oven waaraan gedacht moet worden, bestond uit een lemen wand, had een trekgat voor de toevoer van zuurstof en kon van bovenaf worden gevuld met klapperstenen en houtskool. Omdat de temperatuur in dit soort ovens niet hoog genoeg wordt, smelt het ijzer maar ten dele.

Wat is de datering van deze interessante fenomenen? De eerste mogelijkheid bestaat uit een analyse van het in de greppel aangetroffen, handge-

vormde aardewerk. De datering hiervan is jammer genoeg niet zo eenvoudig. Het merendeel lijkt uit de Vroege IJzertijd (800-500 v.Chr.) te stammen, waarmee de aanleg van de greppel dus ook in deze periode valt. Het volgende probleem is dat het niet ondenkbaar is dat de scherven in de greppel terecht zijn gekomen doordat bij de graafwerkzaamheden hiervoor (bijvoorbeeld in de Middeleeuwen) door een bewoningslaag uit de Vroege IJzertijd is gegraven. Voor met name de Merovingische en de Karolingische periode zijn de verwachtingen dat hier in Leusden en omgeving ijzerproductie is geweest. Dit zou namelijk het belang van Leusden in die periode kunnen verklaren.

Gelukkig hebben archeologen ook de mogelijkheid van de koolstofdatering: de ouderdom van organisch materiaal wordt bepaald met behulp van de isotoop koolstof-14. Houtskool en ander organisch materiaal dat in de resten van de veldovens is aangetroffen kan hiermee goed gedateerd worden. Op moment van schrijven zijn deze C14 dateringen nog niet binnen.

Een herberg tussen Valkestraat en Stovestraat

Nieuwbouw op een groot terrein tussen Stovestraat en Valkestraat, bood de gemeentelijk archeologen een uitgelezen kans weer een stukje geschiedenis van Amersfoort aan het licht te brengen. Het gebied de 'Valkhof', dat voor aanvang van de opgraving in gebruik was als gemeenschappelijke buurttuin, heeft een lange geschiedenis.

Opvallend is dat het terrein al in de 12e eeuw in gebruik blijkt te zijn genomen. Eerst heeft men het ontwaterd door het graven van sloten, waarna het is ingericht als 'industriegebied'. Waar deze in de bodem ingegraven werkplaatsen, door archeologen hutkommen genoemd, voor zijn gebruikt, is nog niet duidelijk. Er zijn in deze sporen brokstukken van ovenwand met aangekoekt 'glasachtig' materiaal gevonden.

De opgraving heeft een grote hoeveelheid aan vondsten opgeleverd. Dit materiaal is veelal aangetroffen in beerputten en kuilen. Amersfoort is in vergelijking met andere middeleeuwse steden een 'beerputarme' stad, maar bij dit onderzoek zijn maar liefst tien beerputten gevonden. Deze waren hier aangelegd omdat aan de Valkestraat eeuwenlang herberg het Valckje was gevestigd. In de rest van de stad zijn bij archeologisch onderzoek nooit zoveel beerputten dicht bij elkaar opgegraven. De verklaring voor het geringe aantal beerputten over het algemeen moet worden gezocht in het feit dat Amersfoort heel lang een overheersend agrarisch karakter had. Bij veel huizen was een stal en mestvaalt waar ook de menselijke poep en afval terechtkwam en een beerput eenvoudig niet nodig was. Bij een herberg echter was de aanwezigheid van een beerput uiteraard wel wenselijk, omdat de klanten waarschijnlijk geen zin hadden, zeker niet in aanwezigheid van andere klanten, op een mestvaalt te gaan zitten. De oudste aangetroffen beerput op de Valkhof dateert uit omstreeks 1400. Hiermee is de oorsprong van de herberg veel ouder dan de datum van de eerste vermelding, in 1608. De jongste is in het begin van de 20e eeuw buiten gebruik geraakt. Aan de kant van de Stovestraat is een stal uit de 15e eeuw opgegraven; deze hoorde waarschijnlijk bij de herberg en bood plek aan het uitspannen en stallen van de paarden van de reizigers.

De vondsten worden direct na de opgraving gewassen en opgedeeld in verschillende materiaal categorieën waarna ze beschreven en gedetermineerd worden. In totaal zijn bij de opgraving op de Valkhof bijna 13000 vondsten geborgen.

Het wassen van de vondsten.

Een beerput wordt laagsgewijs opgegraven om de verschillende fasen van het dichtraken te kunnen onderscheiden.

Uit de beerputten komen diverse min of meer complete vondsten, als kookpotten en kannen van aardewerk, maar ook tientallen kleipijpen. Er zijn fragmenten van houten borden en drinkkannen gevonden. Dit is zeldzaam omdat deze vaak in de haard werden gegooid als ze kapot waren. Ook zijn diverse (kleine) fragmenten van glas, van drinkglazen en flessen gevonden en zelfs een complete champagnefles.

Maar ook alledaagse voorwerpen als leren schoenen, benen kammen, een dobbelsteen, metalen voorwerpen als (tafel)messen, stukken stof en linnen waren in de beerputten terecht gekomen. Hoewel nog lang niet alle vondsten zijn bestudeerd, is al wel duidelijk dat de grootste hoeveelheid van het aangetroffen vondstmateriaal uit eet- en drinkgerei bestaat, typisch vondsten bij een herberg.

Dankzij de goed conserverende werking van de beer zijn botanische en zoölogische resten bewaard gebleven. Zaden, pitten en botten kunnen veel vertellen over de eetgewoontes in de herberg door de eeuwen heen. Zo kan er onderzocht worden wat de gasten in de herberg voorgeschoteld kregen. Hoewel de uitkomst van het onderzoek hiernaar nog niet bekend is, zijn de verwachtingen hoog gespannen.

Verantwoording van de afbeeldingen:
Centrum voor Archeologie.

Het puzzelen van het aardewerk.

LEX VAN DE HATERD E.A.

200 JAAR SINT FRANCISCUS XAVERIUSKERK AMERSFOORT 1817-2017

Uitgegeven door Stichting Vrienden van 't Zand 2017, 222 pp, ISBN 978 90 826916 0 3, €24,95

Dit is een prachtig jubileumboek, dat veel nieuwe informatie biedt vergeleken met drie eerdere boekjes. Het valt op door een geduldige uitleg van alle katholieke gebruiken, die terecht niet meer bekend verondersteld worden, zelfs in eigen kring. Over enkele minder positieve voorvallen is eerlijk geschreven.
De eerste helft is een chronologisch overzicht. In het hoofdstuk tot 1974 lezen we nog steeds alleen over pastoors; leken telden toen inderdaad nauwelijks mee. Wel wordt nu meer kader geboden en is er oog voor de andere parochies. Helaas blijft de auteur erg vaag over het verzet in 1940-1945: wat deden de katholieken? Slechts één gezin wordt hier genoemd.
Het meest interessante deel vind ik Ton van Schaiks hoofdstuk over het Omroeppastoraat (1974-1993), dat immers van landelijke betekenis was en de liturgie vernieuwde. Het kerkbezoek trok weer aan en dit was ook de bloeitijd van zulke tv-uitzendingen. Daarna keerde de parochie wat meer in zichzelf en was er minder maatschappijkritische en politieke oriëntering. Voor een deel van de parochianen was dit juist een verademing.
Het derde hoofdstuk vanaf 1993 is vooral bestuurlijk getint. Ik mis hier aandacht voor pastoraat en diaconaat en had daar graag wat pagina's uit het grote hoofdstuk over de muziek voor geofferd. Dat hoort bij de tweede helft met vier thema's. Helaas is het hoofdstuk over de jeugd erg kort en bestrijkt dit maar één periode. Informatiever zijn de hoofdstukken liturgie en kunst. Vooral bij de liturgie is dankbaar gebruik gemaakt van vraaggesprekken, die het verhaal veel kleur geven.
Bij een bundel zijn herhalingen bijna niet te voorkomen, maar dit had beter kunnen worden opgelost met kruisverwijzingen. Soms is een gebeurtenis dan ook nog verschillend gedateerd. Bij enkele hoofdstukken ontbreken noten en de foto's zijn vaak niet gedateerd.

- *25 jaar Centrumviering Amersfoort 1987-2012* (eigen beheer 2012), 24 pp, niet te koop
- Kees van Kesteren, *Kloosterkapel, turfschuur, concertgebouw … 600 jaar Sint Aegtenkapel Amersfoort* (De Flint, 2010), 38 pp.
- Fons Asselbergs, *De Pelgrimsdeur van Amersfoort: een werk van Eric Claus* (Stichting Open Oog [2014]), 176 pp, €15
- *Joods Amersfoort vroeger en nu* (Stichting Vrienden van de Synagoge, Amersfoort 2017), ISBN 978 90 820843 1 3, 38 pp, €5
- Roeleke de Witte e.a. (red), *Fonteinkerk 50 jaar 1966-2016* (eigen beheer 2017), 104 pp, €5, d.westerveld@versatel.nl of 033 494 5920

In het jaarboek 2010 signaleerde ik zes andere kerkhistorische boeken die alle waren verschenen in 2009, toen Amersfoort 750 jaar stadsrechten vierde. Deze concentratie was uitzonderlijk, maar sindsdien zijn toch naast het Xaveriusboek nog zeven publicaties verschenen, alle smaakvol vormgegeven en geïllustreerd. Daarvan is

Karel Emmens' *De St-Joriskerk* besproken in jaarboek 2013; Dick de Boer en Ludo Jongen (red.), *In het water gevonden: het Amersfoortse Mirakelboek* in jaarboek 2016. De overige zijn bescheidener van aard en worden hier kort besproken.
In *Centrumviering* komen elf betrokkenen aan het woord die samen een beeld geven van deze experimentele diensten in de Johanneskerk. *Sint Aegtenkapel* kan door de beperking tot één gebouw toch aardig wat informatie bieden. *De Pelgrimsdeur* is hier genoemd vanwege de aandacht voor de geschiedenis van de Onze Lieve Vrouwetoren, Maria, de pelgrims en vluchtelingen. *Joods Amersfoort* is een beknopte inleiding met een indruk van betrokken organisaties. De *Fonteinkerk* is een bonte bundel, waarin vijf decennia zijn gekarakteriseerd en verschillende thema's worden uitgewerkt door elf betrokkenen.
Ook al is de productie nu minder, aan kerkgeschiedenis komen we in Amersfoort niets tekort. Al blijven er altijd mogelijkheden. Neem Piet Onink en Henk Deys, *Geloven in Rhenen* (2012) en het omkeerboek van Fred van Lieburg en John Exalto, *Heilig Nijkerk/Hemels Hoevelaken* (2013). Zo'n overzichtswerk wens ik Amersfoort ook toe.
Gerard Raven